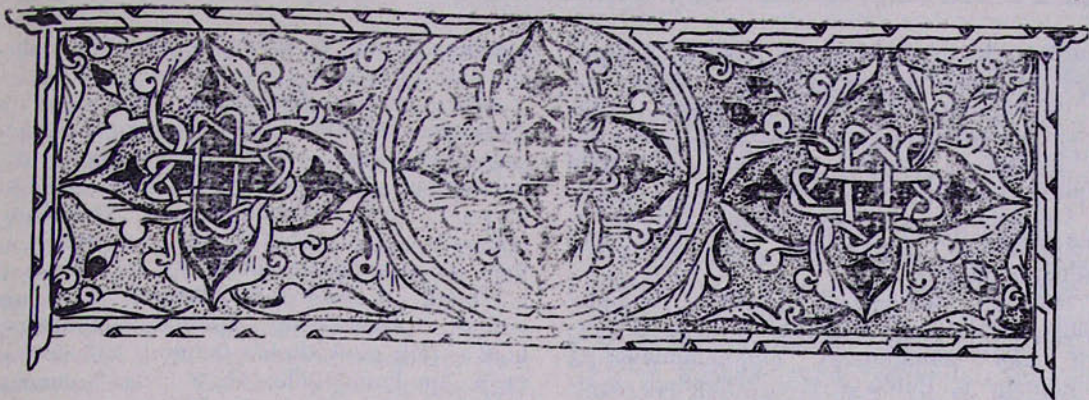

Ա. ՀԱՏԻՏՅԱՆ

ՍՈՒՐԲ ԲԱՐՍԵՂ ԿԵՍԱՐԱՑՈՒ ԳՈՐԾԵՐԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ*

Հարուստ և բազմաժանր է ա. Բարսեղ Կեսարացու մատենագրական վաստակը, որը մեծ ազդեցություն է թողել նաև մեր եկեղեցական մատենագրության և հայ մշակույթի զարգացման վրա:

Հայ եկեղեցական թարգմանական գրականության մեջ համեմատաբար ընդարձակ և մեծ թիվ են կազմում ա. Բարսեղ Կեսարացու գործերից և ուղղակի հունարեն բնագրերից կատարված հայերեն թարգմանությունները, բնագրեր, որոնցից «մի մասը ծանոթ չէ հունական մատենագրության մեջ և մի մասն էլ ծանոթ է միայն լատիներեն թարգմանությամբ»⁶³:

Ա. Բարսեղ Կեսարացու աշխատությունները հայերենի են թարգմանվել Ե դարում մեր թարգմանիչ վարդապետների կողմից:

Այսօր հայ բանասիրության կողմից ընդունված է, որ Բարսեղ Կեսարացու մատենագրական վաստակի մեծ մասի հայերենի վերածումը կատարվել է «թարգմանություններով»⁶⁴ մերոց, ըստ մեծի մասին լուսկելն դարում մեր մատենագրության, և այլը՝ կրտսերագույնը ժամանակաւ: ...Կեսարացու Կապարովկիացոց հայրապետին նուիրական և բազմաճյուղի անունն սիրելի և մեծարեալ էր առ Հայս: Իր ճարտարա-

խօս և իմաստուն երկասիրութեանց ոչ միայն մեծագոյն մաս մը թարգմանուած են ի մեր լեզու, անդատին ի հինգերորդ դարէ... այլ ջերմեռանդն և սրտագրաւ աղօթից շատք՝ անցած են ի կարգս եկեղեցական հասարակաց պաշտամանց»⁶⁴:

«Բարսեղ Կեսարացին հանդիսանում է իր ժամանակի եկեղեցական ականավոր մատենագիրներից մեկը, որի գրական երկերի մի կարևոր մասը թարգմանվել է հայերենի, ինչպես, օրինակ, Վեգորյա ճառերի և պատարագի թարգմանությունները (խոսքը պատարագի առաջին թարգմանության մասին է) անվիճելիորեն Ե դարի թարգմանիչների գործ է համարվում»⁶⁵:

Ա. Բարսեղ Կեսարացու գործերը «հայերենի են թարգմանվել գերազանցապես Ե դարում, մեր դարության արշալույսին»⁶⁶:

Մատենագրական ունեւնասիրությունների հիման վրա ա. Բարսեղ Կեսարացու գործերի մեծ մասը, այդ թվում՝ «Վեգորեայք»-ը, «Գիրք Հարցողաց»-ը «Պատարագամատույց»-ը, կանոնախմբերը «թարգ-

⁶⁴ Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց (դար Դ—ԺԳ), Վենետիկ, 1889, էջ 326 և 259:

⁶⁵ Հ. Ս. Անասյան, նույնը, էջ 1845—1846:

⁶⁶ Կ. Մ. Մուրադյան, Բարսեղ Կեսարացին և նրա «Վեգորեան» հայ մատենագրության մեջ, Երևան, 1976, էջ 26:

*Ծարուհաված «Էջմիածին» ամսագրի 1977 թ. № № Ե—Զ-ից:

⁶³ Հ. Ս. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հատոր Բ, Երևան, 1976, էջ 1346:

մանեալ են ի յունականէն ի հայս՝ ի ձեռն ճշարտաբանից թարգմանչաց մերոց»⁶⁷:

Ս. Բարսեղ Կեսարացու գործերի հայերէն թարգմանությամբ առաջինը զբաղվել է ս. Սահակ Պարթևը «իր ձեռքով» և կամ նրա «խորհրդով»՝ ուրիշները⁶⁸:

Կեսարացու գործերի հայերէն թարգմանությունները կատարվել են 406—450 թվականներին:

Բարսեղ Կեսարացու գործերի հայերէն թարգմանությամբ զբաղվել է նաև Ե դարի մեր թարգմանիչ վարդապետներից Խոսրովը՝ ս. Սահակի և ս. Մեսրոպի «զբխալոր աշակերտներից մեկը»⁶⁹, որը ս. Սահակի «խորհրդով» «զկանոնն Զորոհեցին ի Կեսարիա քաղաքէ, զոր արարեալ է սրբոյն Բարսի լիթն ամի հայրապետութեան իւրոյ և զՀայրաբնէսն, լերուսադէմէ Խոսրով երէր ի Հայս՝ հրամանաւ սրբոյն Սահակայ»⁷⁰:

Ս. Բարսեղ Կեսարացու գործերի թարգմանությամբ զբաղվողների մեջ հիշվում է նաև «Դալի» թարգման» Տարոնացին կամ Բագրևանդին, որը «ի ծնունդն Փրկչին»՝ ճառը թարգմանել է հայերէնի է դարձում⁷¹: «Դալի» թարգմանիչը զբաղվել է նաև Բարսեղ Կեսարացու հայերէն գործերի թարգմանության մեկնությամբ: Հետագայում Հակոբ Կլայեցի կաթողիկոսն էլ (1268—1286) զբաղվել է Կեսարացու գործերի մեկնությամբ⁷²:

Ս. Բարսեղ Կեսարացու մատենագրական վաստակի հայերէն թարգմանությամբ զբաղվել է նաև Բ դարում Ստեփանոս Սյունեցին (680—735), որը «ի յունականէ ի հայ» է թարգմանել Կեսարացու «Վասն

պահոց» ճառը և «Ճաղագս ձայնից» աշխատությունը⁷³:

«Թվարկված անուններով, հարկավ, չի սահմանափակվում Կեսարացու գործերի թարգմանիչների ցանկը: Այլուր եղած ձեռագրական հավաքածուների ուսումնասիրության կամ նկարագրության ժամանակ, անշուշտ, երևան կգան նոր անուններ ու նոր թարգմանություններ»⁷⁴:

Միայն Երևանում, ս. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան ձեռագրաց Մատենադարանում, կան ավելի քան «երկու հարյուր հին ու նոր գրչագիր մատյաններ մեր» էական մասով, հաճախ ամբողջությամբ Կեսարացու գործերի ընդօրինակություններն են՝ կատարված տարբեր դարերում և զանազան գրչությամբ»⁷⁵:

Ս. Բարսեղ Կեսարացու «Վեգորեայք»-ի հայերէն թարգմանությունը

Ս. Բարսեղ Կեսարացու մատենագրական վաստակի մեջ բացառիկ տեղ է գրավում նրա ինը ճառերից բաղկացած **Վեգորեայք-ը**, որը ըստ Ծննդոց գրքի (Ա 1—26) Արարչագործության վեց օրերի պատմության աստվածաբանական, գիտական, փիլիսոփայական ու կրոնական մեկնությունն է՝ քարոզի ձևով:

«Վեգորեայք»-ը գրվել է 370 թվականին, երբ Բարսեղ Կեսարացին պարզ քահանա էր: Կան նաև այլ կարծիքներ ճառի գրության ժամանակի մասին⁷⁶:

Սույն աշխատության մեջ Կեսարացին խոսում է Արարչագործության քրիստոնեական հասկացողության և մեկնության վրա՝ ջախջախիչ քննադատության ենթարկելով տիեզերքի և ստեղծագործության հին, հեթանոսական և մանիքեական բացատրությունը և ցույց տալիս **Արարչագործության** ետին՝ **Արարիչը**: Կեսարացին պաշտոն գույներով և հմտությամբ նկարում է կարծես իր վարպետ գրչով բնության գեղեցկության երփներանգ պատկերը և բացահայտում տիեզերքի հրաշալիքները՝

⁷³ Այս մասին կան բազում վկայություններ: Տես **Կ. Ս. Մորադյան**, նույնը, էջ 178—180:

⁷⁴ **Կ. Ս. Մորադյան**, նույնը, էջ 181:

⁷⁵ Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, 1965, հատոր Բ, էջ 1463—1469, «Բարսեղ Կեսարացի», հատոր Բ, 1970, էջ 1246—1247: Նաև **Կ. Ս. Մորադյան**, նույնը, էջ 55:

⁷⁶ **Վազգեն Հակոբյան**, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1977, № 1, էջ 255: «Կ. Ս. Մորադյանը ապացուցում է, որ այն գրվել է 378-ին, երբ Կեսարացին իր իսկ վկայությամբ էր «միանգ մարմնով և բազմանոց»:

⁶⁷ Մատենադարան հայկական..., նույնը, էջ 337:

⁶⁸ **Կ. Ս. Մորադյան**, նույնը, էջ 172:

⁶⁹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1961, էջ 28: Նաև **Կ. Ս. Մորադյան**, նույնը, էջ 173:

⁷⁰ Թորգոմ արքեպ. Գուշակեան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց ս. Նշանի վանոց ի Սեբաստիա, Վիեննա, 1961, էջ 69: **Հ. Թօփեան**, Ցուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքի, Վենետիկ, 1962, էջ 340: **Նորայր եպս. Պողարեան**, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, Երուսաղեմ, 1966, հատոր Բ, էջ 77: **Հր. Անադյան**, Հայոց անձնանունների քառարան, հատոր Բ, Երևան, 1944, էջ 533: **Կ. Ս. Մորադյան**, նույնը, էջ 171—172:

⁷¹ Ստեփաննոսի Տարոնեցոյ Ասողկան պատմութիւն Տիեզերական, Պետերբուրգ, 1885, էջ 99: Մատենադարան..., նույնը, էջ 329: **Հ. Ա. Անադյան**, նույնը, էջ 1346: Նաև ուրիշներ: Տես **Կ. Ս. Մորադյան**, նույնը, էջ 174:

⁷² **Կ. Ս. Մորադյան**, նույնը, էջ 178:

բնական գիտության և փիլիսոփայության
գարմանահրաշ մի ցուցահանդեսի մեջ⁷⁷։

Կեսարացու «Վեցօրեայք»-ը մեծ համարավ է վայելել թե՛ Արևելքում և թե՛ Արևմուտքում ու վաղ շրջանից թարգմանվել է մի շարք լեզուներին, այդ թվում նաև՝ հայերենին:

Հետագա շրջանում «հունական գրականության մեջ չկա մի այլ գործ, որը իր հնետորական արվեստի գեղեցկությամբ համեմատվեր «Վեցօրեայք»-ի հետ»⁷⁸:

Երևանի ս. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան
«ձեռագրաց Մատենադարանում կան
«Վեցօրեայք»-ի քսանմեկ ձեռագիր, տասն-
չորսը բուն «Վեցօրեայք», չորսը՝ «Վեցօ-
րեայք»-ի մասին գրված ընդարձակ մեկնու-
թյուններ, և երեքը՝ համառոտ մեկնություն-
ներ, կամ կարելի է կոչել բառարան-մեկ-
նություններ»⁷⁹:

Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեայք»-ը թարգմանվել է Ե դարի սկզբում հունարենից և դասվում է «մեր մատենագրության սկզբնավորման շրջանի առաջին թարգմանություններու մեջ» և համարվում է այդ շրջանի գրականության «հրաշակերտներեն մին»:

«Վեցօրեայք»-ի հայերեն թարգմանության հարցին է նվիրված Կ. Մ. Մուրադյանի վերոհիշյալ արժեքավոր աշխատության մի ամբողջ գլուխ, էջ 138—204, որտեղ հեղինակը խղճամիտ ու գիտական լուրջ ուսումնասիրության է ենթարկել «Վեցօրեայք»-ի հայերեն թարգմանությունը. «հունարեն բնագրի, հայերեն ձեռագրերի և վրացերեն թարգմանությունների տվյալներով հաստատվում է այդ գործի թարգմանության ժամանակը (ե դ. առաջին կես), բացահայտվում են թարգմանության բնույթն ու ինքնատիպությունները»։ «Վեցօրեայք»-ի ազդեցությունն ու «հետքերը հայ մատենագրության մեջ», և «սըրբազրվում են բազմաթիվ խաթարված հատվածներ», «Ըստ արժանվույն գնահատելով «Վեցօրեայք»-ի հայերեն թարգմանության մեջ մի շարք հալազեւտների կատարած տրոպագրական աշխատանքները, Մուրադյանն իր հերթին կատարում է բազմաթիվ նոր ճշտւոտներ՝ հայերեն թարգմանությունը համեմատելով հունական բնագրի, վրացերեն և ռուսերեն թարգմանությունների հետ»։ Սույն «ուսումնասիրությունը պետք է դիտվի իբրև հարսեղ Կեսարացու մատենագրական ժառանգության հայերեն թարգ-

⁷⁷ Johannes Quasten, *Patrology*, vol. III, pp. 216–217.

մանության, հատկապես նրա «Վեցօրեայի» քննական հրատարակության նախապատ-
րկաստության հաջող փորձ և հեղինակի
շանքին ու գործին նվիրված անդրանիկ
ծավալուն ու արժեքավոր մենագրությունը
մեզ համար⁸⁰։

Բարսեղ Կեսարացին «Վեցօրեայք»-ը գրելիս լայն կերպով օգտագործել է Աստվածաշունչը, փիլիսոփայական-գիտական, դավանաբանական գործեր, ճառեր, մեկնություններ, թղթեր, խրատներ, գեղարվեստական բազում գրականություն, «սկսած Հոմերոսի «Իլիական»-ից մինչև Արիստոտելի «Յադագս մեկնութեան և ստորոգութեան» երկը... Նույնի «Յադագս աշխարհի» աշխատությունը, բանավոր գրույցներ»⁸¹:

Բարսեղ Կեսարացու «Կեցօրեայք»-ում կան նաև հետաքրքիր պատմա-աշխարհագրական տեղեկություններ Հին Արևելքի մասին, ինչպես նաև գիտական տեղեկություններ ջրագրագման, գոլորշիացման, բուսական-կենդանական աշխարհի ստեղծման:

Բարսեղ Կեսարացին քննության է առել
նաև իրեն հետաքրքրող մի շարք «հոգե-
բանական առանձին խնդիրներ»⁸²:

Ս. Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեայք»-ը տպագրվել է Վենետիկում 1830 թվականին, «Սրբոյ Բարսեղի եպիսկոպոսի Կեսարո Կապադովկացոց ճառք վասն վեցօրեայ արարչութեան» վերնագրով, էջ 1—201⁸³:

Հրատարակության «Ցառաջարակ»-ում նշվում է, որ «Բարսիկ Կեսարեայ Գամրաց զվեցօրեայ արարչութեան ճառսն... թարգմանեալ են աներկբայ երանաշնորհ մարմնացն մերոց հինգերորդի դարուն, զի գժամասկակին ունին զոճ և Շիրակունիսն և այլք ի հնցն բազում ինչ ի ճառից աստի, զրեթէ մովին իսկ բառիքն օրինակեն»:

Ս. Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեայ անորց արարչութեան» աշխատությունը բաղկանում է իմը ճառերից: Ջատկվա օրերին հաճախ մեկ օրում Կեսարացին արտասանել է այդ ճառերից երկուսը, սուսկոյայն և երեկոյան ժամերգության ընթացքում:

Ծառ առաջին. «Ի սկզբանէ արար Աստուած զերկին և զերկիր». Էջ 1—22, ուր խոսվում է արարչագործության առաջին օրվա մասին. «Վերացուք այսուհետև բա-

⁷⁷ Johannes Quasten, *Patrology*, vol. III, pp. 216–217:

⁷⁸ Նույնը, էջ 257:

⁷⁹ Կ. Մ. Մուրադյան, Գույքը, էջ 138:

⁸⁰ Վազգեն Հակոբյան, Գույնը, էջ 253, 254:

⁸¹ Նույնը, էջ 252:

⁸² Կ. Մ. Մուրադյան, Գույճը, էջ 76—77, 88:

⁸³ «Հայ գիրքը 1801—1850 թվականներին», Երևան, 1967, էջ 167:

նիք և սկզբան արարածոց... քանզի գեղեցիկ է յօրինում կարգին, զի նախ սկիզբըն եղա լինելոյ արարածոց, զի մի՛ կարծիքէ որ եթէ առանց սկզբան իցէ աշխարհ» (էջ 3—5):

Ճառ երկրորդ. «Եւ երկիր էր աներևոյք և անպատրաստ. եւ ասաց Աստուած. Եղիցի լոյս և եղև լոյս» (էջ 23—42):

Ճառ երրորդ. «Եւ ասաց Աստուած. Եղիցի հաստատութիւն ի մէջ ջուրցոյ. եւ եղիցի մեկնել ի մէջ ջուրցոյ և ջուրց. Աստուած իրով սքանչելագործ գորութեամբ հաստատեաց կախեաց առանց հմարից զամենայն տարր ըստ կամաց իւրոց, ի տեսիլ և ի զարմանս ամենայն տեսողաց» (էջ 43—65): «Ի մեր բանքս չիք ինչ մտացածին, ստալոյ, վասնզի զԱստուած դնեմք պատճառ ամենայնի» (էջ 52):

Ճառ չորրորդ. «Եւ ասաց Աստուած. Ժողովեցին ջուրք. որք ի ներքոյ երկնից են, ի տեղի մի և երեսցի ցամաքն... Եւ կոչեաց Աստուած զցամաքն երկիր և զժողովս ջուրցն կոչեաց՝ ծով» (էջ 66—81):

Ճառ հինգերորդ. «Եւ ասաց Աստուած. Բիխեացէ երկիր բանջար խոտոյ, սերմանել սերմս ըստ ազգի իւրում և ըստ նմանութեան» (էջ 82—105):

Ճառ վեցերորդ. «Եւ ասաց Աստուած. Եղիցին լուսաւորք ի հաստատութիւն երկնից և մեկնել ի մէջ տորնչեան և ի մէջ զիշերոյ» (էջ 106—136):

Ճառ եօթներորդ. «Եւ ասաց Աստուած. Հանցեն ջուրք գեղունս շնչոց կենդանեաց, ըստ ազգի իւրում ի վերայ երկրի» (էջ 137—155):

Ճառ ութերորդ. «Եւ ասաց Աստուած. Հանցէ երկիր շունչ կենդանի ըստ ազգի, չորքոտանի և զտղունս և զգազանս երկրի, ըստ ազգի» (էջ 156—179):

Ճառ իններորդ. «Եւ ասաց Աստուած. Արասցուք մարդ ըստ պատկերի մերում և ըստ նմանութեան» (էջ 180—201)⁸⁴:

Ս. Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեայք» ճառերը գրվել են «լողաց ի շահ օգտութեան» (էջ 18), ունկնդիր «սքանչելի ժողովրդոց» համար, որոնք «սիրով և ախորժելով լսելեաց, ընդունին զհաստ քաղցրունքս, որ պատմեն վասն զարմանալեաց գործոց Աստուածութեանն» (էջ 154):

«Վեցօրեայք»-ի գրությունն հիմնական, գործնական նպատակն է եղել «քրիստոնեության տարածումը խթանելու, ուղիղ հավատի երկրպագուների թիվը ստվարացնել, մանավանդ որ պաշտոնական քրիստոնեու-

թյունը ընդամենը 60—70 տարվա պատմություն ուներ»⁸⁵:

«Վեցօրեայք»-ի հայերեն թարգմանությունը իր վրա է կրում ոսկեդարյան մեր լեզվի գեղեցկությունն ու լեզվա-ոճական կատարելությունը, վսեմ պարզությունը, «մեր Ե դարու ամենեն փայլուն շրջանին կպատկանի սույն գործը...»: Թարգմանիչը աչքի է ընկնում իր «ազնուական հաշագիտությամբ», քան «հույն լեզվի և բնական գիտությանց» պատրաստովածությամբ⁸⁶:

«Վեցօրեայք»-ի հայերեն թարգմանության որակի մասին խոսելիս նշվում է, որ հայերենը «տեղ-տեղ կհասկանա, կբարձրանա, քան զբնագիրն»⁸⁷:

Ս. Բարսեղ Կեսարացու «Պատարագամատոյց»-ի հայերեն թարգմանությունը

Ս. Բարսեղ Կեսարացին հանդիսանում է Կապադովկիայի եկեղեցական երածընտրության և ծիսագիտության մեծ քարեկարգիչը: Հանրաճանոթ է հնուց ի վեր հույն Երրորդ և եկեղեցում նրա մոցրած եկեղեցական երգեցողության նոր մեթոդը:

Ս. Բարսեղ Կեսարացին այդ պատճառով համարվում է հունական եկեղեցական երգարվեստի ազգային դարձրողի ամենակարկառուն ներկայացուցիչներից մեկը և միաժամանակ արևելյան երգ-երածչության լավագույն ախանջողների քաջատեղյակ մասնագետը:

Ս. Բարսեղ Կեսարացին ունի նաև «Պատարագամատոյց», որը մինչև այժմ գործածվում է բյուզանդական բոլոր եկեղեցիներում, Մեծ պահոց կիրակիներում (քացի Ծաղկազարդի կիրակիից), Ավագ հինգշաբթի, Ծննդյան, Զատիկի, Աստվածահայտնության նրազատյցներում, հունվարի 1-ին, ս. Բարսեղի տոնին: Այլ օրերում բյուզանդական եկեղեցին օգտագործում է ս. Հովհանն Ոսկեբերանի համատոտ պատարագը⁸⁸:

Ս. Բարսեղ Կեսարացու «Պատարագամատոյց»-ը, որը ձեռագրերում մեզ հասել է նաև «Ս. Գրիգոր Լուսավորչի պատարագ» անունով, հայերենի է թարգմանվել հալիվանաբար Ե դարի սկզբում, ս. Սահակի և ս. Մեսրոպի անմիջական զխաղորդությամբ և մասնակցությամբ մեր թարգմանիչ վարդապետների:

⁸⁵ Կ. Մ. Մորադյան, նույնը, էջ 82:

⁸⁶ «Բազմավեպ», 1934, էջ 327—331:

⁸⁷ Հ. Արսեն Սոփիասյան, «Բազմավեպ», 1873, էջ 112—116: Նաև Կ. Մ. Մորադյան, նույնը, էջ 7:

⁸⁸ Quaste, նույնը, էջ 226—227:

⁸⁴ «Աստուածաշունչ Մատնան, Հին և Նոր Կտակարանաց, ըստ ճշգրիտ թարգմանութեանց ճախելաց մկրդ», Կ. Պոլիս, 1895, էջ 1—2:

Լորյունը «Վարք Մաշտոցի» իր աշխատության մեջ վկայում է, որ Աստվածաշնչի հայերեն առաջին թարգմանությանը գրողնթաց (406—420 թվականներին) և Սահակն ու Բարսեղը թարգմանել են ոչ միայն **գհարապետաց սրբոց զճշմարիտ գիմաստութիւն**, այդ թվում՝ եկեղեցական ճատեր, և Գրոց մեկնություններ, դավանաբանական գրվածքներ, այլ նաև **գեկեղեցական գրոց գումարութիւն**, այսինքն, եկեղեցական ժամերգության և ծիսակատարության ընթացքում գործածված գրքեր, ինչպիսիք էին՝ **Ժամագիրք-ը**, **Մաշտոց-ը**, **Տոնական-ը** (Տոնացույց) և, մասնավոր, **Պատարագամատոյց-ը**⁹³:

Եկեղեցական պաշտամունք ստեղծելու համար կարևոր նշանակություն ունեին վերոհիշյալ եկեղեցական գրքերի հայերեն թարգմանությունները:

Ե դարի մեր թարգմանական գրականությունը այնքան ընդարձակ է եղել և կատարվել այնպիսի քմախնդիր ընտրությամբ, որ ընդհանուր եկեղեցական գրականության շատ կարևոր երկեր մնացել են միայն հին հայերեն թարգմանությամբ:

«Մեր հին թարգմանական գրականությունը շատ հարուստ և բազմակողմանի է եղել, ժամանակի եկեղեցական գրական տեսակետներից... և գործնական ձեռնարկներից ոչ մի նշանավոր երկ չեն թողել, որ չթարգմանեն Ե դարում»⁹⁴:

«Եկեղեցական պաշտամանց մկիրված գրքեր»-ի մեջ կարևոր տեղ էր գրավում **Պատարագամատոյց-ը**, որով կատարվում էր սուրբ պատարագի արարողությունը:

Ընդհանուր եկեղեցական գրականության մեջ «անդստին յառաջին ատուրց հաստատութեան քրիստոնէական կրօնից»⁹⁵ հիշվում են «Առաքելոց Պատարագ»-ներ, այդ թվում՝ Է. Հակոբոս Տյառնեղբոր, Բ. Թադեոսի, Բարթողիմեոսի, ինչպես նաև I—V դարերում եկեղեցական նշանավոր հայերի «Պատարագ»-ներ՝ «Իգնատիոսի աստուածագգեաց Անտիոքի Հայրապետի», «սրբոյն Աթանասի», «սրբոյն Բարսղի Կեսարացոյ», «սրբոյն Գրիգորի Աստուածաբանի», «սրբոյն Կիրոյի Աղեքսանդրացոյ», Հայոց Հայրապետներից՝ «սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի», «սրբոյն Սահակայ Հայոց Հայրապետի» Պատարագները⁹⁶:

⁹³ Մանուկ Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք առաջին, Երևան, 1944, էջ 88—89:

⁹⁴ Նույնը, էջ 93:

⁹⁵ Մատենադարան..., նույնը, էջ 248:

⁹⁶ Նույնը, էջ 245—268:

Սույն Պատարագամատոյցները «իրենց կազմութեան վեհութեամբն, իմաստից վեհութեամբն, գաղափարաց ճոխութեամբն գլուխ-գործոցներ կրնան համարուիլ, որչափ ալ իրարու հետ ըստ բովանդակութեան սերտ կապ ունենալով տեղ տեղ կրկնութեան երևոյթ ունենան»⁹⁷:

«Ս. Գրոց թարգմանութենէն ետքը եկեղեցական բարեկարգութիւն և հասարակաց հոգևոր պաշտամանց անհրաժեշտ հարկ և կարգադրութիւնն, պետք էր որ գրաւեր սրբոց Թարգմանչաց աստուածասէր և աստուածախոհ միտքն ու սիրտը»⁹⁸: Այդ «անհրաժեշտութեան» հետևանքը եղավ նաև Պատարագամատոյց-ի թարգմանությունը Ե դարում մեր թարգմանիչ վարդապետների կողմից, որոնք այդ գործում «երևեցուցին իրենց պաշտաման և կոչման էական գործոյն մէջ ամէն եռանդ, սիրտ և աշխատանք»⁹⁹:

Ե դարում մեր թարգմանիչ վարդապետները իրենց աչքի առաջ ունենալով եկեղեցական նշանավոր հայրապետների և Բ. Գրիգոր Լուսավորչին վերագրվող վերոհիշյալ «Պատարագամատոյց»-ները, «ի կարգադրութեան եկեղեցական գրոց ազգիս՝ այս սուրբ և նախանձեղի ժառանգութիւնն ընդունելով ի հօրէն աստուածաշնորհ յուսատրութեան, միայն քանի մի աղօթք աւելցնելով և լեզուի ու բացատրութեանց միջոցով և ոչ անչափ բազմաթիւ փոփոխութիւններով պատուիրեցին գործածելի ընել զայն յեկեղեցոյ»¹⁰⁰:

Ս. Բարսեղ Կեսարացու «Պատարագամատոյց»-ի հայերեն թարգմանության լեզուն «մեր Ե դարում առաջին կեսին անընդուն լեզուն է»¹⁰¹:

Ե դարում վերջնականապես կազմավորվում է հայոց պատարագը՝ Է. Սահակի և Բ. Թադեոսի խմբագրությամբ՝ հիմք ունենալով Է. Բարսեղ Հայրապետի պատարագը¹⁰²:

«Հնագոյն պատարագները գոռ պատեալ կազմող մկարագիր մ'ունէին, ի մասնաւորի

⁹⁷ Հայր Յովսէփ վրդ. Գաթըրճեան, Սրբազան Պատարագամատոյցը Հայոց, Վիեննա, 1897, էջ 385:

⁹⁸ Մատենադարան..., նույնը, էջ 245:

⁹⁹ Նույնը:

¹⁰⁰ Նույնը, էջ 253—254:

¹⁰¹ Հայր Յովսէփ վրդ. Գաթըրճեան, նույնը, «Բարսեղեան պատարագին աղբիւրները», «Հայ Բարսեղեան պատարագին օրհնակները» և «Հնութիւն հայ (առաջին) թարգմանութեան», էջ 81—89:

¹⁰² «Էջմիածին» արքով, 1971, էջ 11:

Բարսեղինը՝ որն արիտական ըմբռնմանց դեմ գեղը մըն էր»⁹⁹:

Ս. Բարսեղ Կեսարացու «Պատարագամատուց»-ը ունեցել է երկու հայերեն թարգմանություն. առաջին՝ «Հին թարգմանություն, Ե դար»¹⁰⁰, և երկրորդը՝ «Նորագույն թարգմանություն»¹⁰¹ կամ Ժ դար, հունարեն բնագրի բյուզանդական խմբագրությունից», «Համբրոնացու և անկէ կանոնի Գրիգոր Մագիստրոսի օրերէն առաջ»: Հին թարգմանությունը համարվում է «Կապադովկեան Բարսեղի պատարագ», իսկ նորը՝ «Բիզանդեան Բարսեղի»¹⁰²:

Ս. Բարսեղ Կեսարացու վանական կանոնադրությունների կամ կանոնների հայերեն թարգմանությունները

Ս. Բարսեղ Կեսարացին համարվում է արևելյան, օրթոդոքս վանական միաբանական կյանքի մեծ օրենսդիր և կանոնագիր:

Նրա ջանքերով ու ղեկավարությամբ և մանավանդ նրա սահմանած վանական կանոններով հին «ճգնափորական միայնակեցական»-ը կամ «ճնազույն ճգնափորական (միայնափորական) կենցաղը»¹⁰², քայքայվեց և ճգնարանները դարձան քրիստոնեական եկեղեցու հոգևոր, կրթական, դաստիարակչական ու լուսավորական հաստատություններ, իսկ վանականությունը՝ եկեղեցու հոգևոր և կարգապահ գիւղիկություն¹⁰³:

Վանական կյանքի կազմակերպման և ղեկավարության համար ս. Բարսեղ Հայրապետը գրել է նախ 13 ճառերից բաղկացած կանոնների կամ բարոյա-խրատական հրահանգ-ոստեղծումների մի ժողովածու, որը բաղկանում է 80 հոդվածներից: Կեսարացու սույն կանոնախմբը համարվում է ճնազույն և կարևորագույն օրենսգիրքը վանական միաբանական-համայնական կյանքի:

Ս. Բարսեղ Կեսարացին այնուհետև նույն նպատակի համար կազմել է վանական երկու այլ կանոնախմբեր կամ կանոնադրություններ, որոնցից առաջինը բաղկանում է 55, իսկ երկրորդը՝ 313 կանոն-

ներից: Սույն կանոններում սահմանել են վանական-միաբանական կյանքի ամենօրյա աշխատառային ռեժիմն ու աղոթքի ժամերը, ինչպես նաև վանականների պարտականությունները և նրանց կենցաղի նորմերը: Ս. Բարսեղ Կեսարացու սույն կանոնախմբերը հանդիսանում են օրթոդոքս վանական միաբանությունների գործունեության ու կյանքի հաստատուն և վավերական օրենսգրքերը: Այդ կանոնախմբերը մեծ ազդեցություն են գործել և՛ Արևելքի, և՛ Արևմուտքի վանական կյանքի կազմակերպման և ղեկավարության բնագավառում:

«Բարսեղ Կեսարացին, որպես եկեղեցական նշանավոր գործիչ, բնականաբար, պիտի մտահոգվեր եկեղեցական անհրաժեշտ պարտականություններ սահմանող կանոնների ստեղծմամբ... Կեսարացու կանոնները գրվում էին ոչ միայն Կապադովկիայի, Պոնտոսի, Հայքի, այլ Դ դարի ողջ Արևելքի նշանավոր եկեղեցիների ընձեռած նյութի վրա, որոնց ներքին անց ու դարձին և իրավական նորմերին լավատեղյակ էր հեղինակը»¹⁰⁴:

Ս. Բարսեղ Կեսարացու սույն կանոնախմբերը հայերենի են թարգմանվել Ե դարում «ի լումակալեն... ի ձեռն ճշմարտաբանից թարգմանչաց մերոց»¹⁰⁵, հավանաբար ս. Սահակի և ս. Մեսրոպի աշակերտ Խոսրով թարգմանչի ձեռքով, որին «կրկնապատ դարձնալ Զորոհմեաց կանոնին թարգմանությունն ի լումե»¹⁰⁶:

«Նորորակ հաղորդումներով» հաստատվում է, որ «Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի աշակերտների թվում V դարում հիշվում է մի Խոսրով, որն իր ուսուցիչների և աշակերտ-ընկերների հետ գրադվել է թարգմանությամբ և համաձայն № 3260 գրչագրի վերաբերյալ տեղեկության, ընդօրինակել ու, թերևս, թարգմանել է Բարսեղ Կեսարացու նշված երկու կանոնախմբերը»¹⁰⁷:

Ս. Բարսեղ Կեսարացու կանոնների քրեական-համեմատական ու գիտական հրատարակությունը կատարել է քաջահմուտ, մեծախառնակ ՝ մասնագետ-կանոնագետ Վազգեն Հակոբյանը¹⁰⁸:

⁹⁹ Հայր Յովսէփ վրդ. Գաբրընեան, նույնը, էջ 501:

¹⁰⁰ Նույնը, էջ 120—159:

¹⁰¹ Նույնը, էջ 171, 172, 180—216: Նաև Հ. Ս. Անսպան, նույնը, էջ 1375—1376:

¹⁰² Հուսիկ եպ. (Տեր-Մովսիսյան), Անապատականներ և վանականություն, Վաղարշապատ, 1906, էջ 44: Արշակ Ալպոյանյան, Պատմություն հայ Կեսարի, Ա. հատոր, Գաֆիրե, 1937, էջ 262:

¹⁰³ «Էջմիածին» ամսագիր, 1977, № 7, էջ 30—31:

¹⁰⁴ Կ. Մ. Մորադյան, նույնը, էջ 94:

¹⁰⁵ Մատենադարան..., նույնը, էջ 337:

¹⁰⁶ Հ. Գ. Զարպհանաղևան, Հայկական հին դրույթություն, Վենետիկ, 1897, էջ 295: Նաև Գաբրիել վարդապետ Յովսէփեան, Խոսրով թարգմանիչ (Է դար), Վաղարշապատ, 1899, էջ 28:

¹⁰⁷ Կ. Մ. Մորադյան, նույնը, էջ 173:

¹⁰⁸ «Կանոնագիրք հայոց», Ա, Նրևան, 1964, էջ 229—362:

կանոնների բնագրից առաջ կա կանոնների ցանկ՝ հետևյալ վերնագրով. «Կանոնք Բաղի առ Ամփիլոքոս» (Գլուխք ԾԱ (51), էջ 331—334), ապա բուն կանոնների բնագիրը՝ հետևյալ վերնագրով. «Գիր կանոնական մեծի և գիտնաորի եպիսկոպոսապետի Բարսեղի առ սուրբն Ամփիլոքոս լիկոնացոց եպիսկոպոս Բանս ԾԱ, էջ 334—362¹⁰⁹»:

Վազգեն Հակոբյանի «Կանոնագիրք հայոց» Բ հատորում (Երևան, 1971, էջ 101—180) հրատարակվել է նաև «Բաղի գիր կանոնական վասն պեա պեա և բիրապատիկ ախտից Գլուխք ՄՀԲ (272)¹¹⁰»:

Ս. Բարսեղ Կեսարացու կանոնների հետ սերտորեն առնչվում են նաև նրա «Հարցողաց գիրք» աշխատությունը, որը բաղկանում է երեք մասից. Ա և Բ մասերը՝ Հառաչաբան, Գ մասը՝ Հարց ու պատասխան: Սույն աշխատությունը ձեռագրերում կոչվում է նաև «Հարցումն ճգնաորացն, պատասխանի սրբոյն Բարսեղի»՝ բաղկացած 11 վանական կանոններից և 361 ամենատարբեր բնագավառների պատկանող հարց ու պատասխաններից, որոնք «իրենց արժարժամ խնդիրների բազմազանությամբ և խորությամբ արժանի են հատուկ քննության»¹¹¹:

Ս. Բարսեղ Կեսարացու «Հարցողաց գիրք»-ը, որը անտիպ է, ըստ մեր ձեռագրական հիշատակարանների վկայության կոչվում է նաև «Կանոնական Սահմանադրություն»՝ գրված «ուղղութեանց յուսումն խրատու կարգաորոշեան վանականաց, յարմարեալս և շարակարգեալ ի հոգիս պայծառ և ի տիեզերալոյս վարդապետէ և ի մեծի եպիսկոպոսէն Կեսարու Կապառովկացոց, սրբոյն Բարսեղի, որ կոչի Հարցողաց»¹¹²:

Ս. Բարսեղ Կեսարացին թե՛ իր տպագիր և թե՛ իր անտիպ կանոններում ամենայն մանրամասնությամբ և կետ առ կետ, «կանոն առ կանոն» սահմանում է վանականության անելիքները, գծում նրանց կյանքի

ու գործունեության շրջանակները, որպեսզի նրանց վատ արարքների պատճառով «չհաչհոյվի» վանականության սուրբ ու վսեմ առաքելությունը, որովհետև, ըստ նրա բնութագրման, վանականը «միջնորդ է ընդ Աստուած և ընդ մարդիկ, կապող և արձակող լերկինս և լերկրի», հետևաբար և պետք է լինի «հրեշտակ ի լերկրի» և համապազ գտնվի իր կոչման և հոգևոր ծառայության վայելույ թարձրության վրա և օրինակ՝ հավատացյալների և հասարակության: «Աշխարհիկ գործերով զբաղվող» անարժան վանականին Կեսարացին համարում է «հեթանոս»:

Ս. Բարսեղ Կեսարացու կանոնները ունեն դաստիարակչական մեծ նշանակություն: Դրանք չափազանց հետաքրքիր են և այժմեական հնչեղություն ունեն նաև մեր օրերում: Նա հատուկ կանոններ է սահմանել վանականների առանձնական կյանքի և գործունեության, հասարակության մեջ նրանց վարք ու բարքի, կենցաղի, նիստ ու կացի, վարվեցողության, «նշության ակնկալությամբ» կամ շահադիտությամբ իրենց հոգևոր կոչումը չարաշահողների մասին: Վանական կյանքի բարոյական կանոնները խախտողների համար ս. Բարսեղ Կեսարացին սահմանել է նույնիսկ համապատասխան խիստ պատժամիջոցներ, դաստիարակչական նպատակներով:

Կանոններում «պատժի գաղափարը կապվում է ապաշխարության կրոնական գաղափարի հետ»¹¹³:

Ս. Բարսեղ Կեսարացու կանոնների մեջ մեծ թիվ են կազմում նաև այն կանոնները, որոնք ուղղված են հասարակության մեջ գոյություն ունեցող վատ արարքների, անբարոյականության, ընտանեկան անհավատարմության, հեթանոսական մտածողության և հին հավատի մնացուկների, քրեական և ընկերային բազմապիսի չարիքների դատապարտության համար, կանոններ նաև՝ նվիրված ընտանեկան և ամուսնական կյանքի սրբությանը, ամուսինների փոխադարձ սիրո և քրիստոնեական համակեցությանը, ժամանակի բարոյական, մարդասիրական բարձր ըմբռնումների ջատագովությանն ու պաշտպանությանը, մարդկային բարի և արդար փոխհարաբերություններին:

Սույն կանոններում ևս ս. Բարսեղ Կեսարացին հասարակության մեջ գոյություն ունեցող յուրաքանչյուր, նույնիսկ «աննշան հանցանքի» համար պատիժներ է սահմա-

¹⁰⁹ Տես նաև նույն աշխատության «Ծանոթագրություններ» բաժինը՝ «Բարսեղ Կեսարացու կանոնախումբ», էջ 613—624: Տես նաև Հ. Ս. Անասյան, նույնը, էջ 1870—1875:

¹¹⁰ Տես նաև նույն աշխատության «Ծանոթագրություններ» բաժինը՝ «Բարսեղ Կեսարացուն վերագրված կանոնախումբ», էջ 348—377: Տես նաև «Հայոց եկեղեցական իրավունք»-ը, Ա գիրք, Ներսես վրդ. Մելիք-Թամզյան, Ծուշի, 1903, «Բարսեղ Մեծի կանոնները», էջ 286—349:

¹¹¹ Կ. Մ. Մուրադյան, նույնը, էջ 70: Հ. Ս. Անասյան, նույնը, էջ 1861—1863:

¹¹² Կ. Մ. Մուրադյան, նույնը, էջ 72:

¹¹³ Վազգեն Հակոբյան, նույնը, հատոր Ա, էջ XII:

նել, «խրատի, դատապարտման և ապաշխարության միջոցով կանխելու համար մարդկանց հասակեցության կանոնների հնարավոր խախտումները»¹¹⁴:

Ս. Բարսեղ Կեսարացու սահմանած բոլոր կանոններում հանդես է գալիս եկեղեցու բարի հովվապետի, ճշմարիտ հոգևոր հոր և դաստիարակի, մեծ մարդասերի քրիստոնեական վերաբերմունքը. ազնիվ սիրուն ու անշահախնդրությունը: Նա երբեք չի կորցնում իր հույսն ու հավատը մարդու բարոյական կատարելության և հոգևոր վերածննդյան մասին:

Ս. Բարսեղ Կեսարացու կանոնները միաժամանակ որպես վկայություններ կարևոր, պատմական փաստաթղթեր են ժամանակի եկեղեցական, ընկերային հասարակական կյանքի պատմության ուսումնասիրության համար:

Ս. Բարսեղ Կեսարացու ճառերի հայերեն թարգմանությունները

Ս. Բարսեղ Կեսարացու մատենագրական փաստակի գերակշռող մասը կազմում են նրա ճառերն ու ներքողները:

Այդ աշխատությունների մեջ նա հանդես է գալիս, նրա փաստակին քաջամանր ժամանակների վկայությամբ, որպես եկեղեցական քննադատության ամենապայծառ ներկայացուցիչը, որը կարողանում է կրոնական հետադարձության արվեստի հնարքները միացնել մտածման պարզության և արտահայտչականության հստակության հետ:

Ս. Բարսեղը համարվում է, ըստ ս. Գրիգոր Նագիսագանցու, «Աստվածաշունչի մեկնիչներուն մեջ ամենաստաշինը, իսկ Երազմուր զայն կնկատե քոյր ժամանակներուն ամենեւն ճորք քարոզողը»¹¹⁵:

Ամեն քանից առաջ Բարսեղը հանդիսանում է «հոգիների բժիշկ, որը չի ցանկանում հաճելի լինել իր ունկնդիրներին, այլ ազդել նրանց գիտակցության և խղճին»¹¹⁶:

Ս. Բարսեղ Կեսարացու ճառերը նույնպես մեզ հասել են «թարգմանութեամբ հայկենաց ըստ մեծի մասին յոսկեղէն դարու մեր մատենագրութեան»¹¹⁷:

Վերոհիշյալ աշխատության մեջ ս. Բարսեղ Կեսարացու ճառերի և ներքողների հայերեն թարգմանությունների թիվը հաս-

նում է ավելի քան 50-ի¹¹⁸: Բայց սրբազ է, որ այդ թվով չի սահմանափակվում Բարսեղ Կեսարացու ճառերի հայերեն թարգմանությունների քանակը¹¹⁹:

Ս. Բարսեղ Կեսարացու ճառերն ունեն դավանաբանական, քարոզչական, վարքագրական, բարոյագիտական, կանոնագիտական, ծիսագիտական, մանկավարժական հարուստ բովանդակություն:

Ս. Բարսեղ Կեսարացու «տակավին է դարձում հայերենի թարգմանված հարուստ մատենագրական ժառանգությունը այսօր էլ քննելի է ամենից առաջ մարդու և մարդկային փոխհարաբերությունների շուրջ ունեցած հարցադրումների բնույթով և կարելիությունը: Այս առումով հարկավ, անբաժանելի է ամբարված նրա ճառերում»¹²⁰:

Ս. Բարսեղ Կեսարացու ճառերից մի քանիսը միայն հրատարակվել են: Նրա ճառերի գերակշռող մասը մնում է անտիպ և ճեղհաբար «հայագիտական լայն շրջանների համար գրեթե անձանդ»:

Այդ իսկ մտահոգությամբ ս. Բարսեղ Կեսարացու ձեռագիր ճառերի ուսումնասիրության ուղղությամբ չափազանց կարևոր է շնորհակալ աշխատանք է կատարել Կիմ Մ. Մուրադյանը, որը 1973-ին «Էջմիածին» ամսագրում առաջինը հանդես եկավ «Ս. Բարսեղ Կեսարացու ճառեր» բովանդակալից գիտական լուրջ ու ամբողջական ուսումնասիրությամբ¹²¹ և աշխուժեցնեց ս. Բարսեղի կյանքին և գործունեությանը, մատենագրական փաստակին նվիրված արժեքավոր մենագրությամբ, որտեղ առանձին ուսումնասիրության և քննության առարկա են դարձել ս. Բարսեղ Կեսարացու ճառերը. «Հայագիտությունը... չի խանդավառվել Կեսարացու ճառերին՝ թե՛ ձեռագիր քննության և թե՛ հրատարակման առումով: Մինչդեռ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում և այլուր եղած գրչագիր հավաքածուներում Կեսարացու ճառերի հին ու նոր թարգմանություն-ընդօրինակություններ կան, որոնցից քաղված բազմաթիվ հատված-վկայակոչումներ առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ են դրվում սույն հաղորդմամբ»¹²²:

Արդարև, չափազանց մեծ և կարևոր է ս. Բարսեղ Կեսարացու ճառերի նշանակու-

¹¹⁸ Նույնը, էջ 325—344:

¹¹⁹ Տես նաև Լ. Ս. Անասյան, նույնը, էջ 1348—1399: Մատենադարանի Ձեռագրաց ցուցակ, Ա. հատոր, էջ 1463—1469, Բ. հատոր, էջ 1246—1247:

¹²⁰ Կ. Մ. Մուրադյան, նույնը, էջ 59:

¹²¹ «Էջմիածին» ամսագիր, 1973, № Ը, էջ 20—25:

¹²² Նույնը, էջ 20: Տես նաև Կ. Մ. Մուրադյան, նույնը, էջ 58—93:

¹¹⁴ Նույնը: Տես նաև Կ. Մ. Մուրադյան, նույնը, էջ 94—100:

¹¹⁵ Թորգոմ պատրիարք Գուշակյան, Սուրբ և սուրբ, Երուսաղեմ, 1939, էջ 69:

¹¹⁶ Quasten, նույնը, էջ 224:

¹¹⁷ Մատենադարան..., նույնը, էջ 326:

թյունը թե՛ կրոնական-քարոյական և թե՛ ընկերային-հասարակական իմաստով:

Ս. Բարսեղ Կեսարացու **դավանաբանական** բնույթի ճառերի մեջ կարևոր են հետևյալները:

1. Յաղագս սուրբ Երրորդութեան, 2. Ի ծնունդն Փրկչին, 3. Ի սկզբանէ էր Բանն, 4. Յաղագս սրբոյ Հոգւոյն, 5. Ապողիմարի հերժուածողի վիճաբանութիւն և տեսութիւն ի Մարմնաւորութեան Փրկչին, կամ հակաճառութիւն ընդդէմ Եւնոմիոսի, 6. Ի տեսութիւն յաղագս հաւատոյ, 7. Յաղագս գոհութեան, 8. Խօսք յորդորականք ի մկրտութիւն, 9. Չէ՛ պատճառ չարեաց Աստուած, 10. Ի գալուստ Տեառն մերոյ Յիսուսի Բրիստոսի ի տաճարն քառասնօրեայ, 11. Ի պահան քառասնօրոյդ, 12. ՉՏօն յայտնութեանն և ծննդեան միաւորէ, 13. Օրհնութիւն ջրոյ (տպագրված)¹²³, 14. Ընդդէմ ալնցիկ, որք թերացուցանեն զփառս Որդւոյն Աստուծոյ քան զՀօրն, 15. Աղօթք ի վերայ ապաշխարողաց, 16. Մեկնութիւն յաղագս եկեղեցւոյ, 17. Բարոզ Զատկաց, 18. Աղօթք ի սուրբ Պենտեկոստէն, 19. Աղօթք ի մեծի տօնին Վարդավառի¹²⁴, 20. Աղօթք արարչագործ Աստուած, 21. Վասն պահոց, 22. Յաղագս ապաշխարութեան, 23. Յաղագս վարուց, և բազում այլ ճառեր:

Ս. Բարսեղ Կեսարացին գրել է նաև **վարքագրական** բնույթի բազում ճառեր: Այդ պատճառով կոչվել է «Մեծն ամենայն հայրապետաց և վկայաւորն Բասիլիոս»: Սույն ճառերում հանուն իրենց քրիստոնէական հավատի «նահատակների անօրինակ քաջությունների, զրկանքների, ճշմարիտ հավատասիրության (դաստիարակչական) ուսուցողական նշանակությունը լավագույնս բնութագրված է»¹²⁵:

Կեսարացու վարքագրական ճառերից են. 1. Ի վկայն Յուդիտայ, 2. Ի սուրբ նահատակն Բրիստոսի Ստեփաննոս, 3. Ի սուրբ քառասուն վկայն, 4. Ի Գորդիոս վկայն, 5. Ի տօնի ս. Հովսիսիմեանց:

Վանականությանն ուղղած Կեսարացու խրատա-դաստիարակչական և մանկավարժական բնույթի ճառերից են. 1. Խրատ յաղագս կրօնաւորաց, 2. Գիրք հարցողաց, կամ յաղագս կրօնաւորաց, 3. Հրամանք կրօնաւորականք, 4. Հարցումն ճգնաւորացըն, 5. Գիր կանոնական, յաղագս կրօնաւորաց առ միաբանակեացս և որ առանձինն ճգնին, և այլն:

Ս. Բարսեղ Կեսարացին հանգամանորեն զբաղվել է նաև իր ժամանակի հասարակական կյանքում գոյություն ունեցող վատ ու դատապարտելի արարքների համարձակ և սպառնչ քննադատությամբ և մերկացումներով, նույնպես դաստիարակչական մտահոգություններով: Նա վրդովմունքով է խոսում հասարակության մեջ գոյություն ունեցող «ինքնամոռաց հեշտասիրության և արքեցության» մասին. «ըմբել սկսանին և ըմբեն անասնոց օրինակաւ», նույնիսկ պատանհներ և աղջիկներ, որոնց վրա «արտասուել էր պարտք, հառաչել ի վերայ եղելոց», որովհետև հասարակական կյանքում «երգ պոռնկութեան հնչեցեալ, ի բաց հանին զսաղմոսս և զօրհնութիւն»: Կեսարացին սուր քննադատության է ենթարկում նաև ամուսնական կյանքի վատ կողմերը, նույնիսկ աղջիկների «մինչամուսնական փոխհարաբերությունների ազատությունը»:

Ս. Բարսեղ Կեսարացին որպէս ճշմարիտ քրիստոնյա ու մարդասեր տառապում է հասարակության մեջ արմատացած ապականության համար, հավատում է մարդու աստվածային կոչման սրբությանը, նրա աստվածատուր իմացականության վեհությանը և փրկարար գործությանը և ցանկանում է կործանման եզրին հասած մեղավոր մարդուն տեսնել միշտ բարձր, առաքինի, վեհ, որպէս Աստծու պատկերով ստեղծված էակ և արարչագործության թագն ու պսակը:

Այս ոգով առաջնորդված նա դաստիարակչական բնույթի ճառեր է գրել այդ հասարակական չարիքների դէմ պայքարելու համար, որոնցով նա իր սրտի խորունկ վրդովմունքն է արտահայտում և սրտագին ու հայրական կոչեր է ուղղում մարդկանց, դիմում նրանց խղճին, ազատ կամքին, քարոյական ըմբռնումներին, ողջախոհ բանականությանը, «դառնալ ի լոյս աստուածգիտութեան» և ապրել աստվածահաճո, սուրբ ու առաքինի կյանքով. «Հաւ է անուն քարի, քան զփարթամութիւն բազում: Աղբատ էս ալժմ, ալլ ազատ... ունիս ձեռն և արունետ, վարձեա, սպասաւոր լեր, եթէ ամօթ է մուրանալն, վատթարագոյն է փոխ առնելն» (Տոկոսով փոխ վերցնելը):

Ս. Բարսեղ Կեսարացին իր ժամանակի խարդկաշին փոխհարաբերություններում արմատացած ամոթալի արարքները, քարոյական անկումները, հասարակական վատ արարքները թե՛ տղամարդկանց և թե՛ կանանց մեջ, արարքներ, «որք գրգռեին ի վառաշոտութիւն», **ժանտախտ** է համարում և անխնա պալքարի կոչ է անում: Ատելություն չարի դէմ և խրախուսանք՝ բարին գործելու:

¹²³ «Ճառոց գիրք Հայց. եկեղեցւոյ», Վաղարշաատ, 1872, էջ 14—18:

¹²⁴ Նույնը, էջ 549—556: Տպագրված է Եղիշեկ պատմիչի (Ե դար) անունով:

¹²⁵ Կ. Մ. Մորալյան, նույնը, էջ 91:

Մեծ է ա. Բարսեղ Կեսարացու «ճառերի պարունակում վկայությունների պատմական նշանակությունը»:

Ա. Բարսեղ Կեսարացու՝ հասարակության ճոցում արմատացած վատ գործերը մերկացնող ճառերի մեջ կարևոր են՝ 1. Առ բնէդս, 2. Զվաշխողաց, 3. Զքարկացողաց, 4. Զմախանաց, 5. Զարբեցողաց, 6. Յաղագրս և ողորմութեան տնամկաց և այլ ճառերը:

Ճառերում կա նաև գովքը ազնիվ աշխատանքի, աշխատասիրության, «սեփական աշխատանքով ապրելը, ըստ Կեսարացու, մարդկային արժանապատվության գրավականն է»:

«Եթէ մըջին կարէ ոչ մարանալով և ոչ վարձու առնելով կերակրի, և մեղուք զերշխարս իւրոց կերակրոյն թագաւորաց ևս շնորհին, որոց ոչ ձեռս և արուեստս բնութիւնս ետ, իսկ դիւրահնար կենդանի մարդ մի լամենեցունց հնարից ոչ գտանես առ ի կենցաղոյս սնունդ»¹²⁶:

Մեծ է ա. Բարսեղ Կեսարացու ճառերի դաստիարակչական, բարոյական նշանակությունը նաև մեր օրերում: Դրանք ունեն ժամանակի հնչողություն մեր եկեղեցական, մեր ընտանեկան, մեր հասարակական կյանքում:

Ա. Բարսեղ Կեսարացին իր մատենագրական ողջ ժառանգությամբ մեր ժամանակակիցն է, մեր ուսուցիչն ու մեր առաջնորդը: Այդ ոգով է, որ մեր նախնիք հայերենի են թարգմանել նրա մատենագրական ժառանգության մեծ մասը: «Նա Հոմերոսն է, Պլատոնն է, Արիստոտելն է, որոսմեն ինչ գիտի», վկայում էր նրա մասին Կ. Պոլսում իր ուսուցիչ, հոկտոր և փիլիսոփա Լիբիանոսը:

Ա. Բարսեղ Կեսարացու հայերենի թարգմանված բոլոր գործերը չեն, որ տպագրվել են:

Կեսարացու տպագրված հայերեն ամբողջական գործերի մասին, ինչպիսիք են «Վեցօրեայք»-ը, «Պատարագամատոյց»-ը և կանոնները, խոսվել է սույն հոդվածում:

Ինչպես ա. Աթանասի, ա. Կյուրեղ Ալեքսանդրացու, այնպես էլ ա. Բարսեղի գործերի հայերեն թարգմանության հիմնական տպագրությամբ կան հետևյալները.

Ա. Տիմոթեոսի եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրեայ Հակաճառութիւն, ա. Էջմիածին, 1908:

1. Յաղագս սրբոյ Հոգւոյն, 2. Եթէ բնութեամբ Աստուած Որդին, 3. Ի ներքողեանէն որ յերանելին Յողիտա (Էջ 21—22,

143), 4. Առ գրպարտիչս զմեզ երիս ասել Աստուածս (Էջ 88), 5. Ի գեղովմայ (Էջ 159—180), 6. Եթէ բնութեամբ Աստուած է Որդին (Էջ 191—193), 7. Առ ի Անտիոքացիս թղթոյն (Էջ 254—256):

Բ. Կնիք հաւատոյ, ա. Էջմիածին, 1914:

1. Յաղագս ա. Երրորդութեան (Էջ 78—83), 2. Ապողինարի վիճաբանութիւն (Էջ 84—98), 3. Յաղագս գոհութեան (Էջ 259—260), 4. Ո՛չ է պատճառ չարեաց Աստուած (Էջ 287), 5. Բարի է, որ դիւրահնարութեան են վարձք (Էջ 287), 6. Յաղագս Հոգւոյն և Նորին և վկայսն Յողիտեայ (Էջ 349):

Ըստ մեր ձեռագիր հիշատակարանների և պատմական աղբյուրների վկայության, Կեսարացին «պայծառ ու տիեզերագույն վարդապետ» է, «յոթնալոյս հայրապետ, յոյժ գիտնական, հանճարեղ և համեղաբան... հրեղէն լեզու խօսելի ի բերան նորա»:

Նախախնամությունը ա. Պողոս սուրբալի նման ա. Բարսեղ Կեսարացու փխրուն և տկար մարմնի մեջ բոցավառել էր հավատքի և բարեպաշտության կրակը, քրիստոնեական սուսքելության և բարոզության սրբազան կոչումն ու շնորհը, բանականության պայծառ, աստվածատուր ջանք, մարդասիրության և ազնվության բոցավառ սիրտը:

Որքա՛ն ճիշտ ու գեղեցիկ է ասել ա. Գրիգոր Նագիսագանցին, երբ 370 թվականին Կեսարացու Կապադոկիայի Աթոռի վրա միտրոպոլիտ ընտրության առիթով որոշ հակառակորդներ և հերետիկոսներ նախանձից որդված դեմ էին այդ ընտրությանը. «Բարսեղը, տկար է, այո՛, բայց մենք հոգևոր առաջնորդ և կրոնի ուսուցիչ ենք ընտրում և ոչ թե՛ ըմբշամարտ»:

Ա. Բարսեղ Կեսարացին Դ դարից սկսած եղել է հայ եկեղեցու սիրած մեծ և վաստակաշատ սուրբ հայրապետներից մեկը իր մաքրակենցաղ վարք ու բարքով, իր գրական բազմաժանր և հարուստ վաստակով: Ա. Բարսեղը իր եկեղեցական գործունեությամբ էլ սերտորեն կապված է մեր եկեղեցու և հայ մշակույթի պատմության հետ:

«Ամենայն մարդ պատուելին զսուրբն Բասիլիոս». Փավստոս Բուզանդի այս վկայությունը ճիշտ է եղել անցյալում մեր եկեղեցական տարեգրության մեջ, ճիշտ և ընդունելի է նաև այսօր:

Ինչ որ ա. Բարսեղ Կեսարացին ստեղծել է, այն Ավետարանի ոգեշունչ երգն է, քրիստոնեական կրոնի սրբազան հիմքը: Իսկ նրա ապրած կյանքը՝ Ավետարանի կենդանի բարոգը:

¹²⁶ Կ. Մ. Մուրադյան, նույնը, էջ 65: